

Pavel Kolář

Socialistična diktatura kot miselni svet

Uvodne opombe k splošnim karakteristikam projekta in razlogom za njegov nastanek*

V svojem kratkem prispevku se bom omejil na nekaj opomb k splošnim karakteristikam projekta in razlogom za njegov nastanek

Pojem novejše zgodovine v srednjevzhodni Evropi in v Nemčiji

V prvi vrsti je potrebno poudariti dejstvo, da ta nov projekt obravnava enega najzahtevnejših področij zgodovinskih raziskav, torej zgodovino komaj končane preteklosti. Novejša zgodovina je že po svoji definiciji veliko tesneje kot druge zgodovinske stroke povezana s sedanostjo, kjer meja med spominom in lastno udeležbo ter distancirano analizo in interpretacijo ni pretrgana. Tukaj ne drži toliko Rothfelsova nevtralna definicija novejše zgodovine, torej zgodovine še živeče generacije, ampak prej novejša definicija Ulricha Herberta. Le-ta označuje novejšo zgodovino kot zgodovino, ki ni le še vedno živa in topla, temveč predvsem kot zgodovino, ki še vedno boli. Poudarjanje bolečine kaže na travme dvajsetega stoletja, stoletja

diktatur. V srednjevzhodni Evropi se je po padcu komunističnih diktatur – enako kot v Nemčiji po letu 1945 – prelevila sprava s pravkar končano, bolečo preteklostjo v določeno obliko dosege nove kolektivne identitete. Konstituiranje novejše zgodovine je bilo v srednji in vzhodni Evropi izraz novega zgodovinskega usidranja narodov, ki so se pravkar osvobodili diktatorske oblasti. Boj za monopol nad interpretacijo novejše zgodovine po padcu diktatur je bil obenem boj za novo kulturno hegemonijo in novo politično usmeritev. Tako je bil, na primer, spor o Praški pomladi na začetku 90-tih let obenem tudi spor med »tretjo potjo« in t.i. »standardno« transformacijo. Novejša zgodovina je kot izraz nove samozavesti postdiktatorskih družb v srednjevzhodni Evropi igrala pomembno vlogo pri legitimizaciji nove demokratične ureditve. Pripadla ji je vloga postaviti distanco od »totalnosti«, tako se je zdelo poudarjanje fundamentalne razlike med demokracijo in diktaturo samo po sebi umevno. Uveljavil se je način razlage, ki je potrjeval zgodovinsko neizogibnost padca komunističnih diktatur in neovrgljivost uveljavitve demokracije, liberalnih vrednot in tržnega gospodarstva.

Po prelomu tisočletja se je vendarle pokazalo, da ta negativna zgodba »totalnosti«, kot posledica sprememb značaja političnih in socialnih konfliktov, ni več sprejemljiva. Kljub prepričanju liberalnega mainstreama o tako rekoč samovoljni uveljavitvi liberalnih vrednot in tržnih mehanizmov v postkomunističnem svetu je bila srednja in vzhodna Evropa skozi 90-ta leta izpostavljena

* Pavel Kolář je sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino Potsdam (Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam), ter koordinator projekta »Socialistična diktatura kot miselni svet«.

Referat je bil predstavljen na otvoritveni konferenci projekta »Socialistična diktatura kot miselni svet« (»Sozialistische Diktatur als Sinnwelt«, »Socialistická diktatura jako myšlenkový svět«) 1. novembra 2007 v Prahi. Gre za triletni raziskovalni projekt, ki ga od septembra 2007 vodita Inštitut za novejšo zgodovino Potsdam in Inštitut za novejšo zgodovino Praga ter financira VolkswagenStiftung. Več o projektu na: <http://www.sinnwelt.usd.cas.cz/>.

pravemu navalu različnih kriz in konfliktov. Hiter razpad postsocialistične *success story* je zahteval popravke tudi pri proučevanju novejših zgodovine: to spremembo izraža navsezadnje tudi nemška izkušnja pri obdelavi zgodovine NDR. Prva faza proučevanja je tudi tu potekala v znamenju distanciranja od režima SED in prevlade bipolarne šablone diktatura – demokracija. Skozi 90-ta leta pa se je postopoma vendarle uveljavila takšna interpretacija zgodovine državosocialistične diktature, ki je predstavljala alternativo proti normativno osnovanemu konceptu totalitarizma, ki je krčil kompleksno stvarnost na dihotomijo sovražnega režima in trpeče družbe. Novi fundament empiričnega raziskovanja pa je prav obratno postala zavest o večrazsežnosti diktature, katere eksistence ni mogoče reducirati na oblastniške cilje vladajoče stranke. Socialistična diktatura je bila proučevana z gledišča njenih konfliktov in ambivalenc s ciljem doseči pestro paleto njenih legitimizacijskih virov, ujeti odnose, izkušnje in vrednostni sistem zgodovinskih akterjev v vsej svoji širini in se izogniti moralizirajočim nasprotjem vladajočih in obvladanih. Šlo je za razvijanje pristopa, ki omogoča razumeti tako dolgotrajno stabilnost, kot tudi le redkokje pričakovano implozijo diktatorskega sistema.

Novejša zgodovina kot narodni projekt

Na to »depolitizacijsko« fazo raziskovanja se od preloma tisočletja navezuje nova faza, kjer še posebej vstopajo v ospredje komparativni in transnacionalni pristopi k zgodovini diktatur 20. stoletja. Prav enostransko orientirana novejša zgodovina, ki je usmerjena le v lasten narodni okvir, postaja vedno pogostejše predmet kritike. V kolikor se je novejša zgodovina kot stroka konstituirala kot zgodovina usod še živeče generacije, potem je nadvse jasno, da je bilo to skupno generacijsko doživetje osredotočeno pretežno na lasten narodni kontekst. Vendar kljub temu zgoraj predstavljen razpad široko zasnovanega postsocialističnega narativnega okvira novejših zgodovine in s tem tudi prehod od identifikacijske funkcije h kritični funkciji s sabo neizogibno prinese tudi potrebo transnacionalnega zgodovinskega spraševanja. Tako, na primer, žgočih sodobnih vprašanj o reformi socialne države ali krizi demokratičnega vladanja (ne le) v postkomunističnih državah ni

mogoče zgodovinsko pojasniti na osnovi interpretacij, ki izvirajo še iz časa hladne vojne, pač pa le v splošnem kontekstu prehoda od visoke k pozni moderni od 60. do 80. let dvajsetega stoletja. Torej v procesu sprememb, v katerem mednarodne strukture igrajo vedno večjo vlogo pri oblikovanju socialnih in političnih kriz.

Kljub močni zavesti o nepogrešljivosti transnacionalnih in komparativnih pristopov stojimo tudi po skoraj dveh desetletjih občudovanja vrednega razmaha novejših zgodovine v srednje-vzhodni Evropi v tej smeri še vedno tako rekoč na samem začetku. Martin Schulze Wessel, profesor za novejšo vzhodnoevropsko zgodovino na Münchenski univerzi in predsednik Collegia Carolina je v nedavni diskusiji z Jiřijem Peřkom po pravici izpostavil dejstvo, da pri novejši zgodovini zaenkrat ni prisotna tista transnacionalna komunikacija tem in pojmov, ki je na primer pri raziskovanju zgodnjega novega veka že davno sama po sebi umevna. Medtem ko so publikacije čeških ali poljskih zgodovinarjev zgodnjega novega veka v nemških ali angleških časopisih, kakor tudi publikacije nemških kolegov v srednjeevropski strokovni periodiki na dnevnem redu, se dela o novejši zgodovini vzhodne Evrope v nemški znanosti sprejemajo edino v »getu« specializiranega časopisja, ki ga večina predstavnikov tako imenovane splošne zgodovine ne spremlja. Tu ne more biti izgovor nezgodovinska, esencialistična predstava, da sta bili Staro kraljestvo ali Habsburška monarhija celoti, medtem ko je bila Evropa druge polovice 20. stoletja razdeljena.

Razlika, na katero opozarja Schulze Wessel, postane še bolj očitna, če pomislimo na delovanje praškega podiplomskega kolegija *Lebenswelten und Kommunikationsstrukturen*, prav tako podprtega s strani fundacije VolkswagenStiftung, ki je bil na nek način predhodnik našega sedanjega projekta. Pojmi socialne disciplinacije, konfesionalizacije, civilizacijskega procesa ali dvorske družbe, četudi problematični in večplastni, so tvorili soliden skupni imenovalec razprav med češkimi in nemškimi kolegi. Tudi v zgodovini »dolgega« 19. stoletja lahko zasledimo primerljiv proces: tukaj je ključno vlogo igrala od 80-tih let naprej trajajoča razprava o meščanstvu oz. buržoaziji, medtem ko do mednarodne srednjeevropske razprave - na primer o pojmi totalitarizma ali moderne diktature – vsaj zaenkrat, kolikor mi je znano – še ni

prišlo, čeprav so se medsebojni kontakti po letu 2000 znatno povečali.

Prav nerazumevanje ključnih pojmov se mi zdi eden najbolj žgočih problemov. Primer tega nerazumevanja je mogoče predstaviti s poskusom debate med nemškimi in poljskimi zgodovinarji o socialistični vsakdanjosti. Kot posledica neobstoja predhodne vzajemne recepcije so poljski in nemški zgodovinarji šele pri medsebojnem soočenju na bilateralnih konferencah ugotovili, da sta *Alltagsgeschichte* in *życie codzienne* dve popolnoma različni stvari. Na eni strani webrovska tradicija analize struktur moči izhaja primarno iz politično-zgodovinskega naročila, medtem ko na drugi strani braudelovsko inspiriran pojem materialne kulture reducira politične strukture na golo dejstvo, ki soustvarja dolgoročne trende materialnega življenja in miselnega aparata. Torej v bistvu protipol politične, »dogodkovne« zgodovine.

Glavne opore nastajajočega projekta

Obe izkušnji s preloma tisočletja, torej potreba ponovne zasnove novejših zgodovine po razpadu široke postsocialistične naracije, kot tudi njene osvoboditve iz tesnega objema narodne zgodovine, predstavljata osnovo projekta *Socialistična diktatura kot miselni svet* (*Socialistická diktatura jako myšlenkový svět*). Izhajajoč iz znane izjave Jacquesa Revela: zakaj naj bi zgodovinarji zgodovino poenostavljali, če jo lahko komplicirajo? poskuša ta projekt v svoji kompleksni metodološki orientiranosti predlagati alternativo poenostavljajočim, bipolarnim razlagam. Diktaturo poskuša obravnavati ne kot nasprotje med »režimom« in »družbo«, temveč kot preplet interesov, predstav o vrednotah, kompromisov in strategij prilagajanja. Naš cilj je predstaviti žarišče raziskovanja na teme, ki se dotikajo stabilizacije, integracije in reprodukcije moči izven sfere direktne represije in jasnega prepričanja; na vprašanja vsakdanjosti diktature, na vsakodnevna pogajanja in dogovarjanja, do področij, kjer so se vsakodnevne prakse prebivalcev križale z vladnimi strukturami.

Ta prostor predpolitičnega sprejemanja diktature poskusimo opisati s pojmom miselnega sveta, *Sinnwelta*, v pomenu cone vsakodnevne konstrukuiranja smisla nastajajočega socialnega

reda zgodovinskih akterjev, in njegovih tako legitimacijskih, kot tudi de-legitimacijskih strani. Poleg tega se poskušamo navezati na webrovsko tradicijo analize *moči* kot recipročnega razmerja med vladajočimi in obvladanimi. Razmerje, ki se ne more izogniti mentalni povezanosti, sistemu »vzrokov podrejenosti«, Weber že imenuje vera v legitimnost. V širokem prostoru »predpolitične sprjaznjenosti« se naš projekt osredotoča na socialne reprezentacije, torej kolektivne predstave in prakse reproduciranja socialnega reda zunaj jasnih političnih in ideoloških strategij diktature. Gre nam za socialne sisteme, ki jih akterji neposredno ne dojemajo kot politične, a so za obstoj moči bistvenega pomena, saj se jih smatra za »normalne«.

Izhajamo iz prepričanja, da bo ta odprti razlagalni model prispeval k razumevanju komunistične preteklosti v srednjevzhodni Evropi bolj kot državno kontrolirane megalomanske raziskovalne ustanove, ki producirajo zgodbe na podlagi vedno enakih šablon in z vedno enakim rezultatom. Seveda ne gre za to, da bi izbrisali represijo iz slike zgodovine diktature; gre prej za rekonstrukcijo miselnega okvira vsakdanjosti, na podlagi katerega sta se represija in obvladovanje šele sploh lahko razvili. Kako naj na primer razložimo prihodnjim generacijam konflikt med avtoritativnim značajem diktature (o čemer ni dvoma) in harmonično sliko realsocialističnega vsakdana (na primer malomeščanske idile ali vikendaške romantike televizijskih nadaljevanj), s katero jim bodo neprestano stregli mediji? Štirideset let obstoja diktature se je odlikovalo z relativno neobičajno stabilnostjo in ravno analiza miselnega sveta vsakdanjika pripomore, kot verjamemo, osvetliti tako pogoje njene nastanka, kot tudi njen postopni razpad.

Iz češčine prevedla Ana Kladnik